

УДК 316.7; 2-43

DOI: 10.35332/2411-4677.2024.24.3

диякон Ростислав ДІДУХ*
deacon Rostyslav DIDUKH**

ORCID.org/0000-0003-2929-5669

ПАРАФІЯ ЯК ПЛАТФОРМА СОЦІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

A PARISH AS A PLATFORM OF SOCIAL ACTIVITY OF THE ORTHODOX CHURCH OF UKRAINE: REALITIES AND PROSPECTS

Постановка проблеми. Соціально-не служіння Православної Церкви на сьогодні є сутнісною і засадничою категорією теорії та практики священної місії християнства. Війна, соціальні конфлікти, майнове розмежування суспільства, бідність, корупція, зростання безробіття, сімейні проблеми, деформація демографічного та соціального складу суспільства — усе це створює реальну загрозу цілісності не лише церковних парафій, а й усього українського соціуму. Тому ключовим механізмом соціального служіння Церкви має стати формування соціально активного середовища православних християн, яке сприятиме залученню парафіян і волонтерів до священної місії християнства. Водночас соціальне служіння Православної Церкви не може бути суто теоретичним напрацюванням; на практиці воно має використовувати переваги міждисциплінарних методів, що, з одного боку, дозволить

Розглянуто основні напрями й перспективи соціального служіння Православної Церкви України, яке вона здійснює через місцеві релігійні громади (парафії), єпархії та церковні мирянські рухи (волонтерство) у співпраці з громадськими й благодійними організаціями. Висвітлено зміни в теоретичному богословському осмисленні актуальних проблем еkleзіології та соціального служіння, що є реакцією на духовні, культурні, політичні й соціально-історичні трансформації глобального світу. Розкрито глибинний і духовний потенціал богословських категорій і понять еkleзіології в контексті соціального служіння Церкви. Окреслено можливість синтезу різних методологічних підходів до питання соціального служіння Церкви в епоху глобалізації, таких як структурний (соціологічний погляд на громаду); культурно-психологічний (духовно-релігійні, культурні зв'язки,

* Аспірант Київської православної богословської академії.

** Post-graduate Student of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

зберегти внутрішню богословську сутність наукових досліджень Церкви, а з іншого — завдяки педагогіці, соціології, психології максимально охопити соціальні феномени сучасного суспільства.

Церковна громада — це не просто сукупність людей, що вірують у Бога; вона існує завдяки перетину духовних, релігійно-моральних, соціальних, культурних, історичних та психологічних інтересів сучасної людини. Церковна парафія — спільнота християн, що об'єднані справами віри, любові, милосердя та взаємної підтримки. Літургійне та соціальне єднання всередині християнських громад не завжди видиме для науковців, але воно дієве і впливове. Члени парафії мають спільні погляди на релігійне життя, духовність, богослужіння, духовні настанови, християнські моральні орієнтири, норми, правила, звичаї, а також певні способи поведінки. Тому, власне, церковну (релігійну) громаду, парафію як духовну та соціальну спільноту неможливо визначити однією лаконічною формулою; таке визначення є своєрідним умовним соціологічним і теологічним конструктом. Однак найважливіше, на чому потрібно наголосити, це те, що церковна парафія є духовним організмом віруючих християн, їхніх родин і близьких за духом людей, які поділяють спільні духовні цінності християнства, мають однакові культурні й соціальні інтереси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема соціального слу-

цінності, взаємини, прагнення, інтереси); діяльнісний (аналіз різних видів діяльності православних християн у громаді).

Ключові слова: соціальне служіння, еклезіологія, соціальна робота, церковна парафія, сім'я, релігійна громада, соціальна активність, теорія, богослов'я, педагогіка.

The article outlines and analyses the perspective directions of social service in the church parishes of the Orthodox Church of Ukraine in the context of the processes of the modern world. It is emphasized that globalization, on the one hand, determines the formation and development of a certain common social space of the modern person, and on the other hand, the effectiveness of the social ministry of the Orthodox Church in order to preserve religious and national traditions.

Promising areas for the formation, development and implementation of social ministry in the context of globalization transformations are identified, namely: support for research on the social ministry of Christianity; ensuring the openness of the Orthodox clergy to the real problems of Ukrainian society; raising the theological level of education of priests and parishioners on issues of conciliarity, unity and interaction; improving church education, ensuring free access to theological and spiritual literature; forming strong church parishes, support for volunteer initiatives; creation of effective strategies for church pastoral care in resolving crisis situations in families; theological

жіння християнства нині перебуває у фокусі уваги вітчизняних та зарубіжних дослідників із різних галузей знань. Свого часу значний внесок у розвиток цієї проблематики зробили знані в усьому світі православні ієрархи: Вселенський Патріарх Варфоломій I Архондоніс [Його Всесвятість Патріарх Варфоломій: сучасна парадигма православного богослов'я, 2021], митр. Калліст Уер, митр. Георгій Ходр, архієп. Анастасій Яннулатос, протопр. Олександр Шмеман, архид. Йоан Хрисавгіс. Ціннісно-культурні зміни сучасного світу в умовах процесів глобалізації досліджено в працях митр. Епіфанія Думенка [Епіфаній, митр., 2024], єп. Гавриїла Кризини [Гавриїл (Кризина), архим., 2018], архим. Кирила Говоруна [Кирило (Говорун), архим., 2017], прот. Олександра Трофимлюка [Трофимлюк О., прот., 2014], прот. Віталія Клоаса, прот. Володимира Вакіна [Вакін Володимир, прот., 2022], прот. Богдана Гулямова, прот. Георгія Коваленка, прот. Андрія Дудченка, прот. Діонісія Мартишина [Мартишин Діонісій, прот., 2018], о. Михайла Димида, о. Сергія Кирилюка, дияк. Миколи Рубана, дияк. Миколи Денисенка та ін.

Питанням соціальної діяльності приділяють увагу відомі світські вчені та практики, серед яких: О. В. Безпалько [Безпалько, 2005], А. Й. Капська [Капська, 2005], М. Ф. Головатий, В. В. Любчук, М. П. Лукашевич, М. Б. Панасюк, І. А. Петрова, Г. І. Слозанська та ін. У своїх публікаціях українські тео-

analysis of socio-cultural changes in Ukraine; preservation and promotion of Christian asceticism. It is noted that the list of the outlined aspects of the development prospects of social ministry in church parishes is not complete, and therefore requires further study. It is indicated that the perception of the social ministry of church parishes of the Ukrainian Orthodox Church depends not only on the scientific methods of sociology, psychology, pedagogy, social work, but also on the theological understanding of the ecclesiological issues of our time. Various theoretical and methodological approaches and their influence on the understanding of the social ministry of the Orthodox Church are investigated. The author outlines the possibility of synthesizing different methodological approaches in the era of globalization, such as structural (sociological view of the community); cultural and psychological (spiritual, religious, cultural ties, values, relationships, aspirations, interests); and activity-based (analysis of various types of activities of Orthodox Christians in the community). The article highlights the constant changes in the theoretical theological understanding of the actual problems of ecclesiology and social ministry as a response to the spiritual, cultural, political, and socio-historical changes in the global world. The article reveals the deep and spiritual potential of the theological categories and concepts of ecclesiology proposed by leading scholars. The article reflects the ongoing efforts of Orthodox theology and ecclesiology, in particular

логи, філософи, соціологи, політологи, педагоги, психологи привертають увагу громадськості до проблемних аспектів соціального вчення християнства. Проте, незважаючи на ґрунтовні студії з питань соціальної роботи, проблема перспектив розвитку соціального служіння Православної Церкви в умовах глобалізаційних викликів залишається недостатньо дослідженою. З огляду на це, окреслений аспект вимагає глибокого студіювання та висвітлення, що й зумовлює актуальність нашої статті.

Мета статті — окреслити та проаналізувати теоретичні й практичні перспективи розвитку соціального служіння церковних парафій Православної Церкви України в умовах глобалізаційних трансформацій.

Для реалізації поставленої мети ми повинні виконати такі дослідницькі завдання:

- проаналізувати еклезіологічний підхід до вивчення теоретичних і практичних аспектів соціального служіння церковної парафії Православної Церкви України;
- з'ясувати місце та роль соціального служіння в церковно-парафіяльному бутті;
- визначити нові напрями соціального служіння Православної Церкви України.

Виклад основного матеріалу. Розвиток соціального служіння Православної Церкви України як місійної діяльності релігійних громад і об'єднань характеризується активним пошуком з боку духовенства, науковців й богословів нових підходів, напрямів та комунікативних парадигм для вирішення соціальних проблем різних груп населення України. На сьогодні усталеною і загальноприйнятою основою соціального служіння Церкви є еклезіологічне мислення. Це спонукає світських до-

in response to changes in the cultural, historical and social context, based on the revision of theological theories, improvement of methodology and a new perception of the research field of social ministry of church parishes. The problem of social reality is studied. Various aspects and directions of development of modern social ministry are revealed, taking into account constant changes in society and adaptation of theological knowledge about God, Church and human.

It is emphasized that church hierarchs, priests, theologians and religious thinkers should respond to the current challenges of globalization by adapting and improving the methodology of social ministry of church parishes, and the rapid development of information around the world opens up new opportunities for the missionary, social and educational ministry of the Orthodox Church of Ukraine.

Keywords: *social ministry, ecclesiology, social work, church parish, family, religious community, social activity, theory, theology, pedagogy.*

слідників соціальної сфери звернутися до християнського бого-слів'я, адже соціальне служіння Церкви стає одним із пріоритетних напрямів суспільного служіння християнства в Україні.

У свою чергу, організація соціального служіння на церковних парафіях, безперечно, потребує підготовлених священників, волонтерів, мирян, які володіють відповідними знаннями з соціальної роботи, навичками комунікації, психологічного консультування, а також вимагає активізації просвітницького руху, визначення проблемних зон соціальної проблематики суспільного життя. Розглядаючи сутність життя церковної парафії як духовного та соціального феномена в практиці соціального служіння християнства, необхідно коротко розглянути православне віровчення про Церкву (еклезіологія) [Кирило (Говорун), архим. 2018, с. 13-24]. Термін «еклезіологія» належить до теологічного, політологічного, соціологічного, культурологічного та філософського тезаурусів і вживається для опису наукових уявлень про Церкву, релігійну громаду, богослужіння, соціальну роботу, церковні структури, які слугують проповіді, місії та релігійному життю християн. Чимало богословів попередніх епох намагалися проаналізувати вчення про Церкву, формулюючи численні богословські, соціологічні та філософські її дефініції. Як засвідчує історія Церкви і православне богослів'я, в науці спостерігається багатозначність у визначенні сутності та характеристики церковного життя. Підтвердженням цього може бути фундаментальна праця архим. К. Говоруна «Мета-еклезіологія: хроніки самоусвідомлення Церкви» [Кирило (Говорун), архим. 2018], у якій автор вивчає особливості розвитку еклезіології у XX ст., акцентуючи увагу на соціології, екуменізмі та персоналізмі. Дослідник вдало висвітлює історичні трансформації церковного життя, основні концепції сприйняття Церкви.

Отже, за визначенням О. В. Безпалько, церковна парафія, релігійна громада (community) — це група православних християн, що об'єднані проповіддю, таїнствами, богослужінням, ієрархією, єдиними релігійними переконаннями та місцем проживання — населеним пунктом, де розташовано православний храм [Безпалько, 2005, с. 5]. У соціології релігії православна парафія розглядається як соборність православних християн, що прагнуть духовної єдності у Христі та соціальної взаємодії на засадах християнської моралі. В основі утворення й функціонування православних парафій лежать різноманітні релігійні чинники, духовні інтереси, потреби, цілі та завдання.

При дослідженні особливостей функціонування церковних громад в Україні увага науковців сконцентрована на трьох напрямках:

- **структурному** (соціологічний погляд на громаду);
- **культурно-психологічному** (духовно-релігійні, культурні зв'язки, цінності, взаємини, прагнення, інтереси);
- **діяльнісному** (аналіз різних видів діяльності православних християн у громаді).

Зрозуміло, що церковна громада та парафіяльне життя — це різні форми духовної та соціальної взаємодії, для якої притаманні високий рівень особистої близькості християн, моральна прихильність, емоційна глибина, соціальна згода, тривалість духовних відносин у часі й просторі. Потрібно пам'ятати про те, що основні ідеї християнства будуть життєздатними тоді, коли християни об'єднуюватимуться з метою впливу на різноманітні аспекти духовного, соціального та культурно-історичного життя сучасного суспільства.

Церковна парафія — своєрідний соціальний інститут. Визначальними для неї є духовні зв'язки між її членами, що ґрунтуються на релігійній та ціннісній ідентифікації людей між собою. Церковна парафія, крім спільного місцевого простору проживання, інфраструктури (храм, собор, монастир, братство), повинна мати ще цілу низку спільних духовних інтересів та прагнень. Церковна спільнота в результаті взаємних комунікацій (проповідь, богослужіння, соціальне служіння) спроможна продукувати характерні інтереси та духовні ідеї християнського світу. Церква прагне до постійного духовного саморозвитку, вона покликана здійснювати реальну духовну й соціальну трансформацію, преображення глобального світу у світлі євангельського одкровення.

З позицій соціології і педагогіки, церковна громада — це відкрита самоорганізуюча соціальна система сучасного суспільства, носій певної соціокультурної специфіки [Безпалько, 2005, с. 9–11]. Православна парафія є одним із чинників духовного та соціального впливу на людську особистість, проміжною ланкою між родиною, державою і суспільством. Як зауважує архим. К. Говорун, «Церква як тип релігійної організації є інклюзивнішою, більш універсалістською і краще пристосовується до секулярних інституцій» [Кирило (Говорун), архим. 2018, с. 154]. Такий підхід до трактування життя церковної парафії застосовується в педагогічній і просвітницькій діяльності Православної Церкви України. Важливо підкреслити, що церков-

на парафія є соціальною платформою освітньої, гуманітарної, просвітницької і милосердної діяльності Православної Церкви, умовним «логістичним», «консультативним» і «координаційним центром». Саме в церковній громаді формуються і реалізуються потреби й можливості сучасної людини. В Церкві людина безпосередньо включається в процес життєдіяльності суспільства. З педагогіки і соціології відомо, що процеси соціалізації людини є процесом входження через культуру, цінності, норми у світ конкретних духовних і соціальних зв'язків та інтеграції особистості в різні типи соціуму.

Отже, Православна Церква дає сучасній людині теологічні й ціннісні «окуляри», крізь які вона інтерпретує релігійний світ, культуру, історію та політику. Блаженніший Митрополит Київський і всієї України Епіфаній нагадує: «Наше завдання — духовно виховувати людину, допомагати у власному житті втілювати Закон Божий, щоб людина і суспільство знаходили правильні відповіді на питання, які їх турбують» [Епіфаній, митр. 2024, с. 74–75]. З погляду православного богослів'я, буденна практика окремого християнина виникає та розвивається в любові Бога, у соборному досвіді єднання всіх членів Православної Церкви у Христі. Православна Церква розширює кордони сприйняття проблем сім'ї, виховання, навчання, освіти, професійної діяльності, культури, політики і навіть геополітичних прагнень. Саме тому інструментом соціалізації вчені вважають родину, виховання, освіту, професійну діяльність, підготовку, засоби масової інформації [Богданенко, 2023, с. 4–8]. У запропонованому переліку церковна парафія визначається як важливий фактор у соціальному становленні особистості. Мова йде про храми, собори, монастирі, братства, різноманітні соціальні служби, соціально-реабілітаційні та духовно-просвітницькі релігійні центри, які забезпечують необхідні умови для соціалізації людини.

У сучасній практиці церковного життя педагогічна й просвітницька робота з дітьми та молоддю переважно здійснюється в умовах територіальної громади (церковної парафії) [Безпалько, 2005, с. 22]. Ми вже зауважували, що однією з важливих характеристик церковної парафії є **територія** (село, селище, місто, район). Саме цей параметр спричинює особливості та відмінності між парафіями, що, своєю чергою, зумовлює особливості їх духовного життя, творчості, богослужіння та процесу соціалізації людей, які проживають у місті чи селі. Саме територія визначає особливості соціального служіння Церкви,

оскільки Церква має сприяти всебічному розвитку особистості, задоволення її культурних і духовних потреб в умовах різної специфіки. Вивчення особливостей соціальних проблем і потреб церковної парафії у місті чи селі, з одного боку, сприяє уніфікації напрямів соціального служіння з дітьми, молоддю та сім'єю на парафії, а з іншого — вимагає врахування місцевих умов, соціальних запитів конкретної парафії. У цьому контексті справедливим є зауваження М. Кухарука: «Церква Христова була і залишається одним із найвпливовіших суспільних інститутів. Маючи багатий досвід роботи у суспільному середовищі, вона намагається служити людству, реалізуючи своє покликання. Нові сучасні реалії створюють численні виклики для Церкви, на які Вона повинна реагувати, зокрема на зміни в соціальному житті, зберігаючи при цьому істину християнського вчення» [Кухарук М., Фульмес В., прот., 2022, с. 139].

Просвітницька діяльність Православної Церкви України — динамічне духовне явище, детерміноване, з одного боку, загальними принципами православного богослів'я, моралі, а з іншого — власними національними культурними особливостями, сформованими століттями славетної української історії. Для визначення й розгляду векторів розвитку просвітницької діяльності Церкви необхідно пам'ятати про гуманістичні ідеї християнства. Виховання християнського світу в дусі миру, любові, високої моральності, духовної культури та розуміння пріоритетів загальнолюдських цінностей домінує у просвітництві українського православ'я. Така об'єктивна реальність принципово змінює сенс просвіти як процесу соціального служіння ближньому. «Виклики сучасного світу вплинули на початок нового бачення історії Православної Церкви України, геополітики, культури і соціальної дійсності, що мотивує православних ієрархів, богословів, світських науковців до пошуку новітніх методів богословського осмислення глобалізаційних процесів» [Дідух, 2022, с. 64].

Соціальна дія та соціальна поведінка є основними питаннями педагогіки, психології та соціології. Сучасна наука нагадує, що соціальна реальність людства — це похідне від соціальних процесів людини у світі культури, політики, релігії, економіки та сімейного життя. «Смисл соціального соціуму, — зауважує А. Й. Капська, — полягає у забезпеченні сприятливих умов для розвитку особистості, остання ж реалізує свої життєві сили через соціальну організацію, соціальне середовище» [Капська, 2005, с. 12]. Об'єктивна природа соціальних явищ складається

у процесі людських взаємодій, а будь-яка дія входить до широкого контексту соціальної діяльності. Соціальні дії людини завжди зорієнтовані на іншого. Більшість людських дій має раціональний зміст, умотивований людьми, а також соціальними групами, у яких діють люди. Насамперед це стосується свідомих форм поведінки людей у суспільстві, зорієнтованих на мету чи цінність. Соціальна діяльність має мету, засіб, результат і процес, коли людина ставить перед собою певні цілі і досягає їх у конкретній ситуації, обираючи спосіб поведінки з урахуванням своїх цінностей, норм і навіть наявних засобів діяльності. «Соціальність людини — це результат діяльності самого індивіда за допомогою діяльності оточуючих людей», — слушно зауважує О. В. Безпалько [Безпалько, 2005, с. 12]. Саме тому соціальне служіння Православної Церкви має інтегративний характер, включає і переробляє на свій лад знання з психології, педагогіки, соціології, філософії, соціальної роботи, теорії культури [Христокін, 2019, с. 91]. Соціальне служіння Церкви відрізняється від психології тим, що в ньому досліджуються не закономірності внутрішнього, психічного світу людини, а насамперед соціальні взаємодії, які складаються між людиною і суспільством.

Джерелом богословського соціального знання Православної Церкви є вивчення реальних фактів соціального життя: сім'ї, церковної парафії, діяльності виробничих колективів, політичних партій і громадських організацій. Причому для Церкви важливі не тільки соціальні та емпіричні реалії сьогодення, а й історичні факти минулого християнства, оскільки лише шляхом вивчення церковної історії, життя Святих Отців, релігійної філософії, порівняння соціальних моделей сьогодення та минулого Православної Церкви можна вловити певні історичні, культурні, соціальні й політичні тенденції суспільного розвитку, визначити траєкторію історичного розвитку Церкви, держави та суспільства [Дідух, 2022, с. 66–67].

Очевидно, що Церква суттєво впливає на соціалізацію людини, маючи певний виховний потенціал. Релігія справляє вплив на основні тенденції у формуванні особистості та її соціального розвитку:

- засвоєння індивідом соціального досвіду, цінностей і норм культури;
- творче відтворення, збагачення та перетворення цінностей на діяльність особистості як активного суб'єкта суспільно-історичного процесу.

Церква через проповідь, богослужіння, систему духовних цінностей, норм, духовних ідеалів, іконографічних значень та духовних символів задає людині гуманістичний спосіб бачення та впізнавання Бога, людини, світу, творення певних форм життєдіяльності в сучасному суспільстві. На перший план висувається сутність духовної культури християнства. Богослів'я сприймає людину як творця культури й духовних цінностей. Це означає, що в богословському підході головний акцент зроблено на дослідженні духовної культури як специфічної людської системи соціальних дій і одночасно на її аналізі як особливої системи символів, значень і духовних цінностей. А. Богданенко так говорить про це: «Природа походження духовних цінностей завжди буде пов'язана з релігією, творчістю, літературою, мистецтвом, естетикою, міфологією, оскільки усі духовно-релігійні і навіть суто психологічні прагнення людини мають яскраво виражений образний, символічний характер пояснення людського буття [Богданенко, 2024, с. 13].

Наголосимо, що Православна Церква опікується питаннями сім'ї, спільного побуту людей, реальними проблемами морально-психологічної та матеріальної взаємодопомоги в суспільстві. Інтерес психології, педагогіки й богослів'я до вивчення родини зумовлений прагненням визначити роль сім'ї як посередника між Церквою, особистістю і суспільством.

Таким чином, парафіяльна допомога не обмежується піклуванням про осіб із фізичними обмеженнями, потребуючими, людьми похилого віку. Церква як соціальний і духовний інститут допомагає сучасній людині як такій, вона займається не лише наданням гуманітарної допомоги, а й вихованням людської особистості в дусі християнської традиції. Парафіяльна благодійність більше, ніж звичайна милостиня відповідає справжнім духовним потребам людини. «Соціальне служіння Церкви — це не другорядна справа на порядку денному життя релігійної громади, а одна з найбільш важливих та перших священних справ кожного православного християнина» [Гавриїл (Кризина), архим., Діонісій Мартишин, прот., 2018, с. 11–12].

Війна, загострення соціальних проблем в Україні спричинили небувалий розвиток волонтерства, церковної благодійності, коли допомогу нужденним надають православні християни, які згуртовуються між собою на добровільних засадах у невеликі церковні об'єднання та організації. Кульмінацією суспільної благодійності стали церковні парафії, що є тепер центрами соціальної допомоги для місцевого населення. При

цьому церковні заклади існують за рахунок приватних пожертвувань. Звичайно, священники відчують усі виклики війни, незручності, бідність і проводять соціальне служіння на місцях. Вони є провідниками церковної просвіти, соціальної підтримки та лідерами благодійної діяльності. Зауважимо також, що більшість церковних програм соціального служіння мають не лише емпіричний характер, як-от матеріальна допомога, консультація, медичні послуги, влаштування на роботу, а насамперед стосуються питань духовності, гуманізації соціальної сфери українського суспільства.

Враховуючи окреслене, важливо з'ясувати, якими є перспективи розвитку соціального служіння Православної Церкви України в умовах активних глобалізаційних трансформацій, адже саме конструктивне соціальне служіння забезпечує повноцінний розвиток церковних парафій та українського суспільства в цілому. Богослови, що зосереджуються тільки на теоретичних роздумах, створюють лише масиви кабінетної академічної літератури, не вникаючи в цілісну картину світу сучасної людини. Специфіка емпіричної світської соціальної роботи та різноманітність підходів соціального служіння Церкви свідчать, що сучасне соціальне служіння як наука і практика стають стратегією священної місії Православної Церкви України — реалізацією наукових проєктів церковних парафій, міждисциплінарних колективів світських і церковних спеціалістів. Зауважимо, що соціальне служіння Церкви має уникнути як експериментальної редукції, так і спекулятивного богословського теоретизування, яке ігнорує історичні реалії, культурну специфіку та політику.

На нашу думку, першочерговим завданням соціального служіння Церкви в умовах російської військової агресії проти України має стати сприяння захисту внутрішньо переміщених осіб. Організація юридичних кабінетів правової допомоги на церковних парафіях з метою надання юридичних консультацій, вивчення й оформлення документів, які регламентують права людей і обов'язки держави, суттєво допоможуть сучасній людині, що опинилася в скрутному становищі (реєстрація внутрішньо переміщених осіб, відновлення втрачених документів, доступу до пенсійних та соціальних виплат тощо). Зважаючи на це, одним з пріоритетів соціального служіння церковних парафій має стати впровадження дієвого механізму соціальної підтримки, матеріальної допомоги, необхідної для започаткування власної справи, покращення житлово-побутових умов,

тимчасової оренди житла, допомоги у лікуванні та відновленні здоров'я. Ці важливі питання соціального служіння Православної Церкви є елементом впровадження гуманістичних ідеалів сучасного людства. Саме тому особлива увага Православної Церкви України сьогодні спрямована на розвиток медичного капеланства й волонтерства. Прикладом цього є активна робота Синодального управління соціального служіння та благодійності ПЦУ під керівництвом митрополита Донецького і Маріупольського Сергія Горбцова.

Розмірковуючи над практичними питаннями соціальної допомоги людям похилого віку, зауважимо, що одним із важливих аспектів реального вирішення соціальних проблем цієї верстви суспільства є надання соціально-побутових, соціально-медичних і соціально-правових послуг. Церковні парафії можуть зробити суттєвий внесок у покращення якості життя хворих і немічних пенсіонерів, а також посприяти їхньому духовному оздоровленню. З історії Православної Церкви відомо, що перші церковні парафіяльні богадільні з'явилися ще за часів Київської Русі і православне духовенство постійно опікувалося питаннями їх створення, розвитку й утримання. Це у свою чергу надавало людям похилого віку, облаштовуючи свій побут у річищі церковного буття, богослужіння та таїнств, перебувати в тісному духовному єднанні з Православною Церквою.

До багатьох підходів церковних парафій у роботі з молоддю, сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування, належить паломництво до святих місць, серед яких провідне місце посідають духовні поїздки до монастирів і старовинних храмів України. Історія Православної Церкви, церковних пам'яток давнини як невід'ємна складова історичного і духовного простору українського суспільства сприяють всебічному розвитку сучасної молоді, оскільки духовні й аскетичні зразки історичної та духовно-релігійної спадщини українського православ'я закладають основи духовного досвіду і соціальної комунікації сьогодення.

Саме тому не зникає актуальність питань духовної роботи Церкви з підростаючим поколінням, де основою є православна віра, духовно-моральні цінності, національна і патріотична приналежність молоді до українського православ'я. Окреслені питання ставлять перед духовенством і педагогами такі духовні завдання, як: пошук оптимальних шляхів виховання і дієвих механізмів соціальної роботи з молоддю. Одним з таких напрямів є проповідь, лекції для молоді, духовні настанови, реальні приклади церковного жертвовного життя, а це запам'ятовуєть-

ся особливо, коли все додатково супроводжується богослужінням. Прості духовні настанови можуть бути банальними, а от коли молодь долучається до літургійного життя, то це, звичайно, має кращий педагогічний ефект.

Православна Церква, передаючи від покоління до покоління православну віру, літургійні знання, історичні традиції, впливає на їхній рівень моральності, патріотизму, культурності, порядності, інтелектуальності й духовності. Не менш важливим у роботі з молоддю, сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування є допомога в навчанні, розвиток творчої та освітньої самоактуалізації, отримання нових життєво необхідних навичок, творчі майстер-класи, арт-терапія, рольові ігри, перегляди фільмів. Окремим напрямом мають стати спортивні клуби і секції при церковних парафіях.

На нашу думку, стратегічним питанням сьогодення України є допомога військовим і психологічні консультації для демобілізованих. Духовенство, опікуючись військовими, намагається допомогти у вирішенні їхніх психологічних проблем, що виникають після повернення військовослужбовців із зони бойових дій. Духовна підтримка розвивається за певними напрямками: духовний світ особистості військового; міжособистісні стосунки з родиною і суспільством; повноцінне життя і діяльність в мирний час. Але найголовнішим і водночас найбільшнім питанням соціального служіння Православної Церкви України є військова психотерапія. Кожного дня священник має працювати з посттравматичними стресовими розладами військових: тривожність, комплекс провини, суїцидальні думки, алкогольна і наркотична залежність, імпульсивність, нестриманість, втрата віри і мотивації життя. Науковці такі стани психічних розладів називають посттравматичним синдромом, або «комбатантським синдромом», «в'єтнамським синдромом», «афганським синдромом», «східним синдромом» тощо. Наприклад, на сповіді і духовних бесідах зі священником колишні військові згадують криваві події війни, втрату друзів, важкі фізичні каліцтва, побутові або статеві насильства, загрозу смерті, і найчастіше, вони говорять про смерть і провину, що вони не змогли врятувати бойового побратима. Сучасні наукові дослідження стосовно капеланського служіння доводять, що методи психології і психотерапії можуть будуть особливо корисними для церковних парафій тих країн, де триває воєнний конфлікт, оскільки це допоможе забезпечити психічне й духовне здоров'я сучасної людини у кризових умовах.

Отже, вирішення церковними парафіями Православної Церкви України нагальних актуальних проблем сучасного глобального інформаційного суспільства дозволяє вести мову про відповідність духовної освіти, християнської теології і соціального служіння реальним потребам сьогодення та майбутнього України. Церква дедалі більше має орієнтуватися на створення власної мережі соціальної допомоги і підтримки населення. Через соціальне служіння вона позитивно впливає на сучасний світ, що забезпечує реальний баланс між духовними і матеріальними прагненнями людини, запускаючи механізм духовного розвитку суспільства.

Саме тому перспективою подальших досліджень православного богослов'я є вивчення соціальних технологій, методів соціальної роботи, психології, можливостей використання теоретико-практичних інновацій сучасної науки в духовному і освітньому процесі майбутніх православних пастирів.

Теоретичними й практичними питаннями організації психологічної підготовки священників, військових капеланів із надання духовно-психологічної допомоги постраждалим від війни в Україні займаються прот. Олександр Трофимлюк, ректор КПБА; прот. Віталій Клаос, проректор КПБА; прот. Іван Гищук, керівник Центру духовно-психологічної допомоги «AXIOS», викладачі столичної богословської академії прот. Павло Мельник, протодияк. Василь Дідора, а також представники медичних навчальних закладів України, активно залучені до соціального служіння Православної Церкви України.

Реальним прикладом психологічного консультування на церковних парафіях може бути діяльність консультативного центру кризових станів, психосоматичних розладів, депресій та узалежнень «*Illiotropion*» при Львівсько-Сокальській єпархії Православної Церкви України. У центрі, який створено з благословення митрополита Димитрія Рудюка, світські й церковні спеціалісти надають реальну висококваліфіковану духовну, психологічну, психотерапевтичну та психіатричну допомогу особам, які постраждали внаслідок впливу кризових психотравмуючих бойових, політичних, економічних, техногенних ситуацій [Благодійний проект «*Illiotropion*»: мета, завдання, цілі, 2024]. Розвитком медичного капеланства та розширенням конструктивної співпраці Православної Церкви України з медичними установами з метою створення атмосфери взаєморозуміння та взаємодії активно опікується священник Сергій Кириллюк, голова Синодального управління медичного капе-

ланства [Офіційне повідомлення про засідання Священного Синоду 2 лютого 2024 р., 2024], керівник консультативного центру кризових станів, психосоматичних розладів, депресій та узалежнень «Illiotropion», кандидат медичних наук, доцент кафедри психіатрії та психотерапії Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, лікар-психіатр, психотерапевт, психоаналітик.

Як відомо, ще «з епохи раннього християнства до теперішнього часу єпископські кафедри, монастирі та парафіяльні громади залишаються найважливішими центрами соціального служіння та допомоги нужденним, хворим, незаможним» [Кухарук М., Фульмес В., прот., 2022, с. 143]. Інтеграція Православної Церкви України в міжнародну спільноту відкриває нові можливості для розвитку соціального служіння, а співпраця з Українською Православною Церквою США розширяє горизонти обміну досвідом соціальної роботи, вивчення найкращих практик соціального служіння інших релігійних громад на світовому рівні [Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви, 2016; За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної Церкви, 2024]. Доречно згадати в цьому контексті діяльність архієпископа Памфільського Даниїла Зелінського, який разом із благодійниками із США постійно допомагає Збройним силам України та українським медичним закладам.

На нашу думку, найважливішим завданням священника в соціальному служінні Православної Церкви є навчити людину досягати мобілізації власних духовних сил, вольового аскетичного напруження, яке знадобиться їй у житті. Церква вибудовує психологічну адаптацію християнина до широкого діапазону соціальних трансформацій світу. Віра в Бога, оптимізм, есхатологічна надія ґрунтуються на усвідомленні духовної місії християнина та здатності людини відстояти майбутнє за будь-яких важких і трагічних обставин. Таким чином, Православна Церква в умовах викликів глобалізації забезпечує духовну підтримку людини, життєву спрямованість, духовний зміст життя, життєву оптимістичну філософію соціальної комунікації, яка передбачає співвіднесення форм соціальної активності всієї церковної парафії та індивідуальну ініціативу, відповідальність, обов'язок окремої людини і завжди вбачає у християнині нові цілісні та унікальні особистості.

Висновки. Наведені факти свідчать про те, що на церковних парафіях зароджуються окремі напрями та форми соціального служіння на рівні адміністративно-територіальних одиниць.

Відомо, що православні храми і монастирі є центрами соціальної роботи, які успішно функціонують у територіальних та етнічних громадах різних країн світу. Різні християнські громади, церковні парафії, які активно діють в Україні займаються пріоритетними напрямками соціальної діяльності. В багатьох храмах Православної Церкви України є освітні, гуманітарні і соціальні проекти.

Еклезіологічний підхід до вивчення соціального служіння церковної парафії як богословської практики об'єднання та колективної солідарності християнських громад допомагає визначити, що центром соціального служіння Церкви є людська особа. Соціальне служіння Церкви у світлі еклезіології визначає колективний і особистісний вимір людського буття, який є ключем для впорядкування соціальної та духовної реальності християнства.

Інноваційні зміни соціального служіння Церкви дають змогу православним християнам адаптуватися до нових умов, швидко навчатися нових технологій, підходів, моделей і напрямів соціальної допомоги, набувати богословський досвід у вивченні православної еклезіології.

Важливе завдання, яке стоїть перед православними науковцями й пастирями, полягає в необхідності вдосконалення й розвитку нової системи соціального служіння, а саме створення юридичних консультацій, психологічних кабінетів, педагогічних центрів на церковних парафіях і впровадження нових інноваційних підходів, а також сучасних технологій соціального служіння загалом. Розробка та реалізація нових технологій соціального служіння вимагає долучення до цього процесу світських спеціалістів (юристів, педагогів, психологів і медичних працівників).

Церковні парафії повинні активно використовувати моделі просвітницької діяльності, що має значний ефект тоді, коли громада використовує весь наявний соціальний потенціал міста або села. Насамперед це співпраця зі школами, університетами, бібліотеками, клубами, дитячими, юнацькими спортивними й творчими секціями, підприємствами, громадськими організаціями. Головним напрямом соціального служіння Православної Церкви є просвітницька робота з молоддю й соціальна педагогіка. Консультації та підтримка молодих людей на церковних парафіях має стати стратегічним напрямом розвитку соціального служіння (педагогічні й духовно-просвітницькі центри).

Не менш важливими питаннями залишається розробка генеральної стратегії розвитку соціального служіння Православної Церкви України, яка включає в себе розроблення соборних церковних документів (богословської і духовної літератури щодо теорії і практики соціального служіння). Сприйняття соціальної реальності церковних парафій залежить не лише від наукових методів соціального служіння, а й від розуміння сутності православної еклезіології, пастирського богослів'я і соціального вчення християнства.

Темою подальших досліджень з розвитку соціального служіння Православної Церкви України та забезпечення успішної реалізації місії українського православ'я в різних регіонах України може бути: 1) аналіз можливостей більш широкого застосування нових напрямів соціальної допомоги, як-от створення юридичних і психологічних кабінетів, педагогічних і волонтерських центрів на церковних парафіях з урахуванням специфічних потреб кожного регіону; 2) залучення місцевих бізнес-еліт, нових партнерів (волонтерів) для забезпечення ресурсної підтримки соціального служіння Православної Церкви України; 3) створення та підтримка центрів неформальної богословської освіти педагогів і медиків, які можуть здійснювати методичну підтримку соціальних програм Церкви, проводити підготовку православних священників, коучів, волонтерів, а також організувати інформаційні кампанії з метою популяризації соціального служіння Православної Церкви України з урахуванням адаптації християнства до нових викликів глобального світу.

1. Безпалько О. В. Соціальна робота в громаді: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 176 с.
2. Богданенко А. І., Мартишин Д. С. Християнська комунікація з сучасним світом. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. 48 с.
3. Богданенко А. І., Мартишин Д. С. Християнська теологія як церковна комунікація. Київ: Видавництво Ліра-К, 2024. 80 с.
4. Благодійний проєкт «Илліотріон»: мета, завдання, цілі. Офіційний веб-сайт Львівсько-Сокальської єпархії ПЦУ. [Електронний ресурс] / URL: <https://gradleva.in.ua/news/blahodiynyy-proekt-illiotropion-meta-zavdannya-tsil> (дата звернення: 27.06.2024).
5. Гавриіл (Кризина Я. В.), архим.; Діонісій Мартишин, прот. Соціальне служіння Православної Церкви в умовах викликів сучасного світу: монографія. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2018. 254 с.
6. Гьофнер Й., кардинал. Християнське суспільне вчення / Пер. з нім. С. Пташник, Р. Оглашений. Львів: Свічадо, 2002. 304 с.
7. Дідух Р. Сучасні напрямки, принципи й парадигми соціальної доктрини Православної Церкви України. *Труди Київської Духовної Академії: науковий збірник Київської православної богословської академії*. 2022. № 22 (194). С. 62–75.
8. Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви. Київ: Відкритий Православний Університет Святої Софії-Премудрості, Дух і літера, 2016. 112 с.

9. За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної Церкви. РІСУ: Релігійно-інформаційна служба України. [Електронний ресурс] / URL: https://risu.ua/za-zhittya-svitu-na-shlyahu-do-socialnogo-etosu-pravoslavnoji-cerkvi_n103522 (дата звернення: 17.06.2024).
 10. Його Всесвятість Патріарх Варфоломій: сучасна парадигма православного богослов'я: Матеріали Міжнародної наукової конференції «VII Танчерівські читання» (Київ, 18 жовт. 2021 р.) / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; голова редкол. В. А. Бутров; редкол.: А. Є. Конверський, Є. А. Харковщенко, Т. П. Кононенко. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2021. 76 с.
 11. Капська А. Й. Соціальна робота: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 328 с.
 12. Кирило (Говорун), архим. Метаеклезіологія: хроніка самоусвідомлення Церкви. Київ: Дух і літера, 2018. 328 с.
 13. Кирило (Говорун), архим. Риштування Церкви: вбик постструктуральної еклезіології. Київ: Дух і літера, 2019. 312 с.
 14. Кирило (Говорун), архим. Українська публічна теологія. Київ: Відкритий Православний Університет Святої СофіїПремудрості, Дух і літера, 2017. 144 с.
 15. Кухарук М., Фульмес В., прот.. Соціальне служіння як одне з головних завдань Церкви Христової. *Шлях до Христа через служіння ближньому* / Упор. прот. В. Вакін. Київ: Дух і літера, 2022. С. 139–145.
 16. Лозниця С. Цінність людського життя та концепт спільного блага. *Шлях до Христа через служіння ближньому* / Упор. прот. В. Вакін. Київ: Дух і літера, 2022. С. 259–269.
 17. Митрополит Епіфаній. Нехай ніхто не падає духом! Збірка роздумів і порад Блаженнішого Митрополита Епіфанія. Київ: Моя Церква, Православна Церква Україна, 2024. 168 с.
 18. Офіційне повідомлення про засідання Священного Синоду 2 лютого 2024 р. [pomisa.info](https://www.pomisa.info/uk/vsi-povnyu/ofitsijne-povidomlennya-pro-zasidannya-svyashhenogo-synodu-2-lyutogo-2024-r/) [Електронний ресурс] / URL: <https://www.pomisa.info/uk/vsi-povnyu/ofitsijne-povidomlennya-pro-zasidannya-svyashhenogo-synodu-2-lyutogo-2024-r/> (дата звернення: 17.06.2024).
 19. Положення Синодального відділу соціального служіння та благодійності Української Православної Церкви (Православної Церкви України). Православна Церква України. [Електронний ресурс] / URL: <https://diaconia.com.ua/sinodalnyi-viddil/> (дата звернення: 21.05.2024).
 20. Трофимлюк О., прот. Позабогослужбова діяльність православного пастиря: богословські засади, церковно-історичний досвід, сучасні потреби. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора богословських наук. – К., 2014. – 562 с.
 21. Христокін Г. В. Методологія православної теології. Київ: ПП «Фоліант», 2019. 502 с.
 22. Христокін Г., Іщук Н. Цінності громадянського суспільства в документах православних церков: відмінність підходів та основні пріоритети. *Шлях до Христа через служіння ближньому* / Упор. прот. В. Вакін. Київ: Дух і літера, 2022. С. 63–76.
 23. Церква і світ на початку третього тисячоліття: Декларація Ювілейного Помісного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату. РІСУ. Релігійно-інформаційна служба України. [Електронний ресурс] / URL: https://risu.ua/cerkva-i-svit-na-pochatku-tretogo-tisyacholittya_n34612 (дата звернення: 17.06.2024).
 24. Шлях до Христа через служіння ближньому / Упор. прот. В. Вакін. Київ: Дух і літера, 2022. 352 с.
-
1. Bezpal'ko, O. V. (2005). *Social'na robota v gromadi [Social work in the community]*. Kyiv: Centr navchal'noi literaturi [in Ukrainian].
 2. Bogdanenko, A. I. (2023). *Hristijans'ka komunikacija z suchasnim svitom [Christian communication with the modern world]*. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K [in Ukrainian].

3. Bogdanenko, A. I. (2024). *Hristijans'ka teologija jak cerkovna komunikacija [Christian theology as church communication]*. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K [in Ukrainian].
4. Blahodiinyi proekt «Illiotropion»: meta, zavdannia, tsili. Ofitsiinyi veb-sait Lvivsko-Sokalskoi yeparkhii OCU. GRADLEVA.IN.UA. Retrieved from URL: <https://gradleva.in.ua/news/blahodiynny-proekt-illiotropion-meta-zavdannya-tsili> (data zvernennia: 27.06.2024) [in Ukrainian].
5. Gavryil, (Ja.V. Krizina), arhym.; Dionisij, Martyshyn, prot. (2018). *Social'ne sluzhinnja Pravoslavnoi Cerkvy v umovah vyklykiv suchasnogo svitu [Social service of the Orthodox Church in the conditions of the challenges of the modern world]*. Kyiv: DP «Vid. dim «Personal» [in Ukrainian].
6. G'ofner, Jozef, kardinal (2002). *Hristijans'ke suspil'ne vchenija [Christian social teaching]*. L'viv: Svichado [in Ukrainian].
7. Diduh, R. (2022). Suchasni naprjamki, pryncypy j paradygmy social'noi doktryny Pravoslavnoi Cerkvy Ukrainy [Modern directions, principles and paradigms of the social doctrine of the Orthodox Church of Ukraine]. *Trudy Kyivs'koi Duhoovnoi Akademii – Proceedings of the Kyiv Theological Academy*, 22 (194), 62–75 [in Ukrainian].
8. *Dokumenty Svjatogo i Velykogo Soboru Pravoslavnoi Cerkvy [Documents of the Holy and Great Council of the Orthodox Church]*. Kyiv: Vidkrytyi Pravoslavnyi Universytet Svjatoi Sofii-Premudrosti, Duh i litera [in Ukrainian].
9. Za zhyttia svitu. Na shliakhu do sotsialnoho etosu Pravoslavnoi Tserkvy. RISU.UA. Retrieved from URL: https://risu.ua/za-zhyttia-svitu-na-shlyahu-do-socialnogo-etosu-pravoslavnoi-cerkvy_n103522 (data zvernennia: 17.06.2024) [in Ukrainian].
10. Bugrov, V. A. (2021). *Jogo Vsesvjatist' Patriarh Varfolomii: suchasna paradygma pravoslavnogo bogoslov'ja [His Holiness Patriarch Bartholomew: modern paradigm of Orthodox theology]*. Kyiv: VPC «Kyivs'kyi universytet» [in Ukrainian].
11. Kaps'ka, A. J. (2005). *Social'na robota [Social work]*. Kyiv: Centr navchal'noi literatury [in Ukrainian].
12. Kyrylo, (Govorun), arhym. (2018). *Metaekleziologija: hronika samousvidomlennja Cerkvy [Metaecclesiology: a chronicle of the Church's self-awareness]*. Kyiv: Duh i litera [in Ukrainian].
13. Kyrylo (Govorun), arhym. *Rishtovannja Cerkvi: vbik postsrukturnal'noi ekleziologii [Scaffolding the Church: towards post-structural ecclesiology]*. Kyiv: Duh i litera [in Ukrainian].
14. Kyrylo (Govorun), arhym. (2017). *Ukrains'ka publiczna teologija [Ukrainian public theology]*. Kyiv: Vidkrytyi Pravoslavnyi Universytet Svjatoi SofiiPremudrosti, Duh i litera [in Ukrainian].
15. Kuharuk, M., Ful'mes, V., prot.(2022). *Social'ne sluzhinnja jak odne z golovnyh zavdan' Cerkvy Hrystovoï. Shljah do Hrista cherez sluzhinnja blyzhn'omu [Social service as one of the main tasks of the Church of Christ // Path to Christ through service to one's neighbor]*. Kyiv: Duh i litera [in Ukrainian].
16. Loznicja, S. (2022). *Cinnist' ljuds'kogo zhittja ta koncept spil'nogo blaga. Shljah do Hrysta cherez sluzhinnja blyzhn'omu [The value of human life and the concept of the common good. The way to Christ through service to one's neighbor]*. Kyiv: Duh i litera [in Ukrainian].
17. Mytropolyt, Epifanij (2024). *Nehaj nihto ne padae duhom! Zbirka rozdumiv i porad Blazhenniishogo Mytropolyta Epifanija [Metropolitan Epiphany. Let no one lose heart! Collection of thoughts and advice of His Beatitude Metropolitan Epiphanius]*. Kyiv: Moja Cerkva, Pravoslavna Cerkva Ukraïna [in Ukrainian].
18. Ofitsiine povidomlennia pro zasidannia Sviashchennoho Synodu 2 liutoho 2024 r. POMISNA.INFO. UA. Retrieved from URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsinovyny/ofitsijne-povidomlennya-pro-zasidannya-svyashhennogo-synodu-2-lyutogo-2024-r/> (data zvernennia: 17.06.2024) [in Ukrainian].
19. Polozhennja Synodal' nogo viddilu social' nogo sluzhinnja ta blagodijnosti Ukraïns'koi Pravoslavnoi Cerkvy (Pravoslavnoi Cerkvy Ukrainy). Pravoslavna Cerkva Ukraïni [Regulations of the Synodal Department of Social Service and Charity of the Ukrainian Orthodox Church (Orthodox Church of Ukraine) // Pravoslavna Tserkva Ukrainy].

- diaconia.com.ua* Retrieved from / URL: <https://diaconia.com.ua/sinodalniy-viddil/> (data zvernennia: 21.05.2024) [in Ukrainian].
20. Trofymliuk O., prot. (2014). Pozabohosluzhbova diialnist pravoslavnoho pastyria: bohoslovski zasady, tserkovno-istorychnyi dosvid, suchasni potreby. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia doktora bohoslovskykh nauk. K. [in Ukrainian].
 21. Hristokin, G. V. (2019). *Metodologija pravoslavnoi teologii [Methodology of Orthodox Theology]*. Kyiv: «PP «Foliant» [in Ukrainian].
 22. Hrystokin, G., Ishhuk, N. (2022). *Cinnosti gromadjans'kogo suspil'stva v dokumentah pravoslavnih cerkov: vidminnost' pidhodiiv ta osnovni priorytety. Shljah do Hrista cherez sluzhinnja blyzhn'omu [Values of civil society in documents of Orthodox churches: differences in approaches and main priorities. Path to Christ through service to one's neighbor]*. Kyiv: Duh i litera [in Ukrainian].
 23. Tserkva i svit na pochatku tretoho tysiacholittia: Deklaratsiia Yuvileinoho Pomisnoho Soboru Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu [The Church and the World at the Beginning of the Third Millennium: Declaration of the Jubilee Local Council of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate]. *risu.ua*. Retrieved from URL: https://risu.ua/cerkva-i-svit-na-pochatku-tretogo-tisyacholittya_n34612 (data zvernennia:17.06.2024) [in Ukrainian].
 24. Vakin, V. (2022). *Shljah do Hrista cherez sluzhinnja blyzhn'omu [The way to Christ through service to one's neighbor]*. Kyiv: Duh i litera [in Ukrainian].